

שמיטת כספים – הפקעה, מחילה או איסור

הרב אוריאל אליהו - ראש הכולל

פתיחה

נצטוונו בתורה על מצוות שמיטת כספים, דכתיב (דברים טו) :
"וזה דבר השמיטה, שמוט כל בעל משה ידו".

נראה שישנן ג' דרכים להבין את מהות שמיטת כספים :

א. גוף החוב נשמת **ופוקע** – כלומר, התורה שימטה וביטלה את חובו באפקעתא דמלכא, ואין כאן סיבת חיוב, שהרי הוא כאילו לא לווה כלל.

ב. אף-על-פי שהיה חוב, הרי זה כאילו **פרעו**, ודמי למחילה, וכאומר "הריני כאילו התקבלתי". ואם כן חידשה התורה שמשעברה השביעית, הרי זה כאילו קיבל המלווה את כספו.

ג. החוב קיים ועומד, אלא שלמלווה יש **איסור** ליגוש ולתבוע את חובו, ומכוח האיסור שיש למלווה לבקש את חובו, גם הלווה אינו צריך לשלם מעצמו².

על-פי שלוש הדרכים הנ"ל ננסה לבאר להלן כמה סוגיות בדיני שמיטת כספים.

א. המחזיר חוב בשביעית

איתא בגמרא (גיטין לז, ב) :

² עיין בקצות החושן (סי' קד ס"ק א) ובשלטי גיבורים (בבא קמא דף מ"ה : מדפי אלפס אות א) שכל שלא תבע המלווה את חובו אין הלווה מחויב לפרוע והוא הדין הכא אף על פי שאפילו אחר שעברה השמיטה עדיין הלווה חייב - בכל זאת המלווה אינו יכול לתבוע ולכן גם הלווה אינו צריך לשלם. ונתיבות המשפט (סי' קד ס"ק א) חולק עליהם וסובר שוודאי ישנה מצווה לפרוע אפילו שלא תבעו.

המחזיר חוב לחבירו בשביעית צריך שיאמר לו "משמט אני". ואם א"ל אעפ"כ - יקבל הימנו, שנאמר "יזה דבר השמיטה" (דברים טו) אמר רבה: ותלי ליה עד דאמר הכי... "במתנה אני נותן לך".

נחלקו הראשונים מהו "תלי ליה":

רש"י כתב (שם ד"ה ותלי) "יתלנו על עץ, אם גברה ידו, עד דא"ל אעפ"כ". וקשה, הרי "תליוהו ויהיב לאו מתנה היא" (בבא בתרא מח: ורשב"ס ד"ה מודה שמואל) דמה תועיל כאן התלייה?

ותירץ הדברות משה (הערות לגיטין פרק ד הערה נב) שלרש"י החוב קיים - אלא שיש איסור לתבוע, ואם כן כשכופהו לומר מעצמו שרוצה לפרוע את החוב שפיר דמי, והלווה אינו כנותן מתנה, שהרי באמת חייב למלווה. ומבואר יותר בתוספות רי"ד (שם): "פירוש, בדיבור בעלמא... קיים המצוה ואח"כ מותר לגבות חובו".

אבל הרא"ש (שם פרק ד סי' יט) כתב על דברי רש"י: ולא נהירא, דא"כ בטלת תורת שמיטה. ונראה לפרש "ותלי ליה" - כלומר יהיו עיניו תלויות, יושב ומצפה עד שיאמר כך.

וכן כתב הרמב"ם (שמיטה ויובל פרק ט הל' כט): "מסבב עמו בדברים עד שיאמר כן", וכן כתב הערוך (ערך ת"ל) ומובא בירושלמי (שביעית פ"י הי"ג): "אומר לו בפיו והימין פשוטה לקבלי".

הטור והשו"ע (סי' סז סעי' לו) פסקו כרא"ש וכרמב"ם, ואילו הב"ח (סעי' לו) והש"ך (סי' ק"א) כתבו שהעושה כרש"י הרי זה "זריז ונשכר". ואם כן מבואר שלרש"י ולרי"ד החוב בעינו עומד, אלא שיש איסור לתבוע, כפי האפשרות השלישית; ואילו לרמב"ם ולרא"ש, לכאורה הלווה אינו חייב כלל משעברה השמיטה, כאפשרות הראשונה.

ב. המלווה לעשר שנים

הגמרא (מכות ג:) דנה בדינו של המלווה לחברו לעשר שנים, ומביאה שתי לישנות בשם רב יהודה אמר שמואל:

איכא דאמרי שביעית משמטתו - דאתי לידי לא יגוש, ואיכא דאמרי אין שביעית משמטתו - דהשתא מיהת לא קרינן ביה לא יגוש.

ונחלקו הראשונים להלכה. ר' אליהו (רא"ש שם סי' ג) הריב"א (שם) והרמ"ה (שם) פסקו כלישנא קמא, ומשמטת השביעית אפילו חוב לעשר שנים; ואילו ר"ת (תוספות שם ד"ה איכא) הרמב"ן (שם) והרמב"ם (שם ה"ל ט) פסקו כלישנא בתרא, ואינה משמטת. ולעומתם הרי"ף לא הביא מימרא זו כלל³.

הרא"ש הכריע להלכה שאינה משמטת, משום ששביעית היא דרבנן, ואזלינן לקולא. והקשה הבית יוסף (סי' סז סע' יג), שהרי ספק ממון לקולא לנתבע - ואם כן מספק משמטת?! ותירץ ה"בית יוסף" ששמיטת כספים הנה ספק איסור, אם מותר למלווה לתבוע או לא, ואזלינן לקולא שמותר. ומבואר מדבריו שגוף החוב בעינו עומד, אלא שיש כאן ספק איסור - כדעת רש"י והרי"ד הנ"ל.

אבל הרי"ף סובר שהוא ספק ממון, ולכן השמיט מימרה זו - שמספק, השביעית משמטת הלוואה לזמן, שהרי ספק ממון קולא לנתבע, והלווה פטור. לעומתו, רבנו ירוחם (מישרים נתיב ז חלק א כו) הבין שהרי"ף פסק שמשמטת משום שהוא ספק איסור, ולחומרא - ואולי סבר ששמיטת כספים היא מדאורייתא, וצ"ע.

לעומתם כתב המהרי"ט (שו"ת מהרי"ט ב סי' מ) ששמיטת כספים הנה ספק ממון, ואף-על-פי-כן הלווה חייב, משום שספק תקנה אינו מוציא מוודאי חיוב⁴. וב"דובב מישרים" (ב סי' י) ביאר ששמיטה היא כפירעון, ואם כן כשיש ספק אם משמטת - הלווה הנו כ"איני יודע אם פרעתיך", וחייב⁵.

³ עיין ב"קצות החושן" (שם ס"ק ג), שכתב בדעת הרי"ף שסבר שהמלווה ל"י שנים לא גרע מהמתנה שלא תשמטנו שביעית. ונחלקו רב ושמואל (בבא מציעא נא): מתי תנאי שבממון קיים: לשמואל רק בשלא ודאי עקר דין תורה - ואם כן במלווה ל"י שנים, שוודאי עקר לשמיטה - לא מהני תנאי, אלא שנחלקו שתי הלישנות בדעת שמואל אם מהני מדין דלא חשיב נוגש; אבל הלכה כרב, שכל מי שידע דמחיל, אפילו ודאי קעקר מהני התנאי - הוא הדין כאן, שוודאי אינו משמט, ולכן לא הביא הרי"ף את המימרא הזאת, כיוון שהיא כלולה בדברי רב.

⁴ וכעין זה סבר הרמב"ם לגבי "דינא דבר מצרא" - שספק תקנה דבר מצרא איננו מוציא מוודאי לוקח (עיין שו"ע חו"מ סי' קעה סע' ז).

⁵ כמבואר בבא קמא ק"ח: ובשו"ע חו"מ סי' עה סע' ט.

ואם כן מצינו בדין זה את שלושת ההסברים שהצבנו לעיל: ל"בית יוסף" בדעת הר"י ולמהרי"ט בדעת הרא"ש - שמיטה הינה ביטול והפקעת החוב, כאפשרות הראשונה. ל"דובב מישרים" בדעת הרא"ש - שמיטה הנה כפירעון החוב, כאפשרות השנייה. ואילו לרבנו ירוחם בדעת הר"י ול"בית יוסף" בדעת הרא"ש - שביעית הנה מדיני האיסורין, כרש"י והרי"ד וכאפשרות השלישית. ולפי מה שראינו לעיל, שהרא"ש חלק על רש"י, לכאורה מובנים יותר דברי המהרי"ט וה"דובב מישרים" בשיטתו.

ג. הנשבע לפרוע חובו ועברה שמיטה

כתב הרשב"א (שו"ת המיוחסות לרמב"ן סי' רנו): "הנשבע לפרוע ועברה השמיטה, שנפטר מחובו - פטור גם משבועתו". וכתב בזה שני טעמים: א. דהוי כאילו התקבל חובו - ואם כן הרי קיים שבועתו. ומבואר כסברה השנייה, ששביעית הנה כפירעון.

ב. לא נשבע אלא על דעת שיהיה חייב, ולכן פטור אף משבועתו. ומבואר לסברה הראשונה שפקע החוב. וה"בית יוסף" (סי' ס"ז מחודשים ב) הביא רק את הטעם הראשון.

ד. מלווה על תנאי

איתא בגמרא (מכות ג, ב): "המלווה ע"מ שלא ישמטנו בשביעית - אינו משמט". לרש"י ולרי"ד מבואר, שהרי גוף החיוב קיים, אלא שיש לו איסור לגוש - והתנאי הנו שישלם אף בלא תביעה. אבל לשאר הראשונים, מה מהני התנאי? וביאר הסמ"ע (סי' ס"ז ס"ק יח) שהוא כמתחייב לשלם ממון שלא חייבתו התורה - והרי יכול להתחייב בכך (כמבואר בסי' מ סע' א).

וכתב כנסת הגדולה (סי' ס"ז הגהות הטור אות נא) הקשה, למה אין טוענים ללוקח שלקח שטר חוב ועברה עליו השמיטה שהיה תנאי (כשם שטוענים ללוקח בשאר טענות שיכול היה המוכר לטעון (כמבואר בבבא בתרא ס ושם ברשב"ם ד"ה הרי זו). ונשאר בצ"ע. ובקצות החושן (ס"ק ח) השיב שהתנאי הנו התחייבות בעל-פה לתת מתנה, ואינו מחזק את גוף השטר, ולכן איננו שייך ללוקח.

ומבואר ש"קצות החושן" והסמ"ע סברו שהשמיטה משמטת את הממון (אם מדין ביטול החוב ואם כפירעון), ואילו התנה תנאי הוא כנותן מתנה: ואילו ה"כנסת הגדולה" סבר כרש"י וכרי"ד, שאין כאן תנאי חיצוני אלא הסרת האיסור, והשטר בעינו עומד, ולכן נשאר בצ"ע מדוע לא נטענה הטענה.

ה. נאמנות המלווה בתנאים שאינם משמטים

איתא בגמרא (גיטין לז, ב): נאמן אדם לומר "פרוזבול היה לי ואבד", חזקה דלא שביק היתרא ואכיל איסורא.

הרמב"ם (שמיטה ויובל פרק ט הל' כו) והמחבר (סי' מז סע' לד) פסקו בעקבות הגמרא שנאמן המלווה לומר שהיה תנאי או הקפת חנות, שאינם נשמטים, במיגו שפרוזבול היה לו ואבד. וקשה שהרי זה מיגו להוציא, והרי המחבר (סי' פב סע' יב) פסק שלא אמרינן מיגו להוציא? ותירצו הסמ"ע (ס"ק נה) והגר"א (ס"ק נח), שאמרינן מיגו להוציא כאשר ישנה חזקה מסייעת למוציא, וכאן ישנה חזקה ש"לא שביק היתרא ואכיל איסורא" כמבואר בדברי רב נחמן (בגמרא שם). ומשום הכי אמרינן מיגו אף להוציא⁶. אבל לרש"י ולרי"ד אין קושי כלל, שאין כאן מיגו להוציא, שהרי חייב לו - אלא שהמיגו עוזר לנו להאמינו שאין לו איסור (ובאיסורין מהני מיגו, כמבואר בגמרא (כתובות כה). בסוגיית "האומרת אשת איש אני ונתגרשתי").

ו. המלווה על המשכון

⁶ כלל זה שמיגו בסיוע חזקה אמרינן אף להוציא למדנו מהגמרא (כתובות פה) האומרת שכשטוען מלווה שבידו שטר סיטראי כלומר שמעות הפירעון שקיבל הם על הלואה אחרת נאמן כשאינן עדים על הפירעון ואם כן אומרים מיגו להוציא בסיוע שטר היינו בסיוע חזקה דשטרך בידי מאי בעי, כן ביארו שם הגהות מרדכי (בבא מציעא סי' תט"ז) התומים (כללי מיגו אות ח) ונתיבות המשפט שם (ביאורים ס"ק ב).

המשנה (שביעית פ"י מ"ב) אומרת: "המלווה על המשכון - אין שביעית משמטת". ונחלקו הראשונים, מה הדין במשכון שאינו שווה את דמי כל החוב: **הרמב"ם** (פרק ט הל' יד) סבר שדווקא החלק שכנגד המשכון אינו משמט, אבל המותר נשמט, **והרא"ש** (גיטין פרק ד סי' יז) סבר שאינו משמט כלום⁷ והובאו שתי הדעות בשו"ע (סעי' יב).

נחלקו הראשונים אם כשהמשכון ביד המלווה ואינו רוצה להחזירו - חייב הלווה לשלם את היתר על דמיו (אלא שבית דין אינו כופה) כן כתב הר"ן (שבועות כד. מדפי אלפס) ואילו הרמב"ן (הובא בר"ן שם) סובר שבמקרה כזה פטור הלווה מהכול⁸.

על-פי זה אפשר לבאר את מחלוקת הרמב"ם והרא"ש. הרמב"ם סבר כר"ן, שהמשכון אינו קונה אלא כנגד דמיו, ולכן משמט את השאר, ואילו הרא"ש סבר כרמב"ן, שקונה כנגד כולו ולכן אינו משמט כלל.

לפי הסברות בחקירה לעיל יש לבאר את שיטותיהם:

למאן דאמר שאין כאן אלא איסור לתבוע - היינו דווקא אם בזמן השמיטה יכל לתבוע, ואם כן כשיש בידו משכון - לר"ן יכל לתבוע את היתר על דמיו, ולכן משמט, ואילו לרמב"ן ולרא"ש אינו יכול לתבוע כלום כל עוד לא החזיר את המשכון, ולכן אינו משמט כלל.

ולמאן דאמר שהחוב עצמו נשמט, או שחשוב כפרעו - אם כן כשיש משכון הרי הוא כלא הלווה כלל קודם השמיטה, אי נמי כאילו כבר פרעו קודם השמיטה⁹,

⁷ וכן מבואר בירושלמי, ואילו הרמב"ם סובר שהבבלי (שבועות מד:) חולק, עיין שם ב"כספ משנה".

⁸ ועיין ב"נתיבות המשפט" (סי' נד ס"ק א), שבדעת הרמב"ן שפוטר מהכול - הרמב"ן כתב שנחשב כפרעו כשנתן לו משכון, ואילו הר"ן סובר שאם אכן פוטר מהכול הוי כתנאי בחיוב, וכאילו לא התחייב כלל ולא לווה עד שיחזיר לו המשכון. (והר"ן עצמו סובר שאפילו אינו מחזיר את המשכון - חייב במותר, ואילו במה שכנגד המשכון כאילו לא התחייב כלל).

⁹ ועיין לעיל ב"נתיבות המשפט" (שם).

ולכן השביעית איננה משמטת. אלא שנחלקו הרמב"ם והרא"ש - אם כנגד כולו נחשב כלא לווה או פרע, או רק כנגד דמיו.

ז. מלווה שגבה שלא כדין

אפשר לומר נפקא מינא נוספת לחקירתנו, במלווה שגבה את חובו שלא כדין אחר השמיטה, ורוצה לשוב בתשובה. אפשר שלסוברים שהשמיטה פטרה את הלווה (פקיעת החוב או כפירעון) המלווה הנ"ל הינו גזלן, וחייב להשיב. אך לרש"י ולרי"ד. שסברו שהוא איסור על המלווה - אינו גזל בידו ואינו צריך להשיב. ואפשר לדחות שגם לשיטתם אי אפשר לתקן ולשוב מחטאו כל עוד לא ישוב הממון, אך לא מדין משיב את הגזלה.

סיכום

את דין שמיטת כספים ניתן לבאר בשלוש דרכים, כפי שראינו בדברי הראשונים: אפשר להבין שהחוב פקע (הרמב"ן (במיוחסות בטעם אחד), הרא"ש (על-פי מהרי"ט), והרי"ף (על-פי ה"בית יוסף")); אפשר להבין שנחשב כפירעון, וכעין מחילה (הרמב"ן (במיוחסות בטעם אחד), ה"דובב מישרים"); ואפשר שאינו אלא איסור לתבוע, והחוב בעינו עומד (רש"י, התוספות רי"ד, הרא"ש (על-פי ה"בית יוסף) והרי"ף (על-פי רבנו ירוחם)).

ועל-פי הדרכים הללו ביארנו מספר סוגיות:

א. מהו "תלי ליה" - לרש"י, שסובר שהשמיטה הינה איסור גבייה, אפשר לכפותו ממש, ואילו לרא"ש ולרמב"ם, הסוברים שהחוב הופקע, אינו יכול אלא לקוות שיפרענו.

ב. מדוע במלווה לעשר שנים מספק גובה חובו - לרש"י, משום שהוא ספק איסור דרבנן לקולא למלווה, ואילו לרא"ש ולרמב"ם, משום שהלווה כטוען "איני יודע אם פרעתיך", שהשביעית כפירעון, ואם נתייחס לשביעית כהפקעה משום שהוא ספק תקנה, שאינו מוציא מוודאי חוב.

ג. תשובת הרשב"א (במיוחסות) מדוע נשמט חובו אפילו שנשבע לפרוע - אם השביעית כפירעון הרי קיים שבועתו, ואם היא כהפקעה או איסור, משום שלא על דעת כן נשבע.

ד. כיצד פועל התנאי שלא ישמטנו בשביעית - לרש"י, התנאי הינו שישלם גם בלא תביעה, ואילו לרא"ש ולרמב"ם הרי זה כמתחייב לתת מתנה.

ה. מדוע נאמן לומר שתנאי היה במיגו ד"פרוזבול היה ואבד" והרי לא אמרינן מיגו להוציא - לרש"י, אינו להוציא אלא להיפטר מאיסורו, ואילו לרא"ש ולרמב"ם, משום שמסייעת למיגו חזקה ד"לא שביק היתרא ואכיל איסורא".

ו. מחלוקת הרמב"ם והרא"ש, אם במלווה על המשכון אינו משמט כלום, או רק מה שכנגד המשכון, וכן בכל משכון - ותלוי בשאלה אם במה שכנגד המשכון או אף במה שיתר על דמיו נחשב כלא לווה, כלא פרע או שאינו יכול לתבוע.

ז. אפשרות התשובה של מלווה שגבה חרף השביעית - למאן דאמר שהשמיטה הינה הפקעה או מחילה ודאי חייב להחזיר את מה שגבה, שהרי אינו שלו. ולרש"י אולי אין צריך להחזיר.